УДК 94 (477) «19»: 341.48:323.27
DOI https://doi.org/https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.4.27

Порубянський Андрій Валентинович,
аспірант кафедри соціології та філософії
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького
orcid.org/0009-0008-7374-5165
porubyanskiy@gmail.com

Предместніков Олег Гарійович,
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
завідувач кафедри права
Мелітопольського державного
педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
orcid.org/0000-0001-8196-647X
Scopus-Author ID: 57226855343
Researcher ID: IAO-1664-2023
predmestnikov@ukr.net

РУЙНАЦІЯ СИСТЕМНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У СЕРЕДИНІ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ ШЛЯХОМ ГОЛОДОМОРІВ

У статті акцентовано увагу на тому, що використання голоду як інструменту контролю виявилося ефективнішим засобом знищення соціальних і культурних структур українського народу, ніж відкриті силові дії. Наголошується, що в науковому дискурсі, що спирається на концепцію Р. Лемкіна, Голодомор трактується як геноцид. Він включав чотири складники: нищення інтелігенції, ліквідацію УАПЦ (як «душі України»), виморювання селянства (носія традиційної духовної та матеріальної культури, способів співжиття громади та господарювання) та заселення іноетнічними елементами для стирання пам'яті й формування культури страху та табуювання травматичного досвіду.

У статті ми спираємося на напрацювання Дж. Мейса, який кваліфікував Голодомор як «зброю масового знищення», спрямовану на ліквідацію української нації як політичного фактору. Аналізуються механізми руйнації соціально-культурної структури села: політика «ліквідації куркульства», діяльність «стотисячників», комнезамів та буксирних бригад («червона мітла»), які насильно вилучали продовольство, мародерствували та сприяли соціальній апатії, підриваючи економічну незалежність і здатність селянина до самоорганізації та солідарності.

Особлива увага приділяється психологічним і ментальним наслідкам трагедії, що призвела до колективної історичної травми. Виокремлено чинники, що спричинили руйнування етносу, як-от: тотальне вилучення продовольства, просторова ізоляція, репресивна заборона духовних практик і моральна деградація, що в окремих випадках доходила до канібалізму. Зберігання травми простежується через механізми міжгенераційної трансмісії, що проявляється у ставленні до їжі, недовірі до влади та перевазі сімейних інтересів над спільнотними. У висновках підкреслюється, що травматичний досвід голодоморів став імпульсом для консолідації та усвідомлення необхідності здобуття Державної Незалежності як єдиної гарантії збереження ідентичності та можливості вільного розвитку й культурного поступу. Прикладом того є й нинішня війна України за Незалежність, у якій українці із 2014 року чинять опір потужному ворогу, усвідомлюючи екзистенційний характер війни та демонструючи світові незламність духу й бажання вижити й жити на своїй землі за своїми правилами, як вільна нація.

Ключові слова: геноцид, Голодомор, Джеймс Мейс, історична травма, колективізація, радянська політика, Рафаель Лемкін, руйнація етносу.

© Порубянський А. В., Предместніков О. Г., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Porubianskyi Andrii,
Postgraduate Student at the Department of Sociology and Philosophy
Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University
orcid.org/0009-0008-7374-5165
porubyanskiy@gmail.com

Predmestnikov Oleh,
Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine,
Head of the Department of Law
Bogdan Khmelnitsky Melitopol State-Pedagogical University
orcid.org/0000-0001-8196-647X
Scopus-Author ID: 57226855343
Researcher ID: IAO-1664-2023
predmestnikov@ukr.net

DESTROYING SYSTEMIC CONNECTIONS AMONG THE UKRAINIAN ETHNOS THROUGH THE HOLODOMORS

The article emphasizes that the use of hunger as a tool of control proved to be a more effective means of destroying the social and cultural structures of the Ukrainian people than open forceful actions. It is emphasized that in the scientific discourse, based on the concept of R. Lemkin, the Holodomor is interpreted as genocide. It included four components: the destruction of the intelligentsia, the liquidation of the UAOC (as the "soul of Ukraine"), the extermination of the peasantry (the bearer of traditional spiritual and material culture, ways of community coexistence and economy) and the settlement of foreign ethnic elements to erase memory and form a culture of fear and taboo of traumatic experience.

In the article we rely on the work of J. Mace, who qualified the Holodomor as a "weapon of mass destruction" aimed at the liquidation of the Ukrainian nation as a political factor. The mechanisms of the destruction of the socio-cultural structure of the village are analyzed: the policy of "liquidation of kulaks", the activities of the "hundred-thousands", commissars and tow brigades ("red broom"), which forcibly seized food, looted and contributed to social apathy, undermining the economic independence and the peasant's ability to self-organize and solidarity.

Special attention is paid to the psychological and mental consequences of the tragedy, which led to collective historical trauma. The factors that caused the destruction of the ethnic group are highlighted: the total seizure of food, spatial isolation, the repressive ban on spiritual practices and moral degradation, which in some cases reached cannibalism. The preservation of trauma is traced through mechanisms of intergenerational transmission, which is manifested in the attitude towards food, distrust of authority and the predominance of family interests over community interests. The conclusions emphasize that the traumatic experience of the Holodomor became an impetus for consolidation and awareness of the need to gain State Independence as the only guarantee of preserving identity and the possibility of free development and cultural progress. An example of this is the current Ukrainian War of Independence, in which Ukrainians have been resisting a powerful enemy since 2014, realizing the existential nature of the war and demonstrating to the world the indomitability of spirit and the desire to survive and live on their land according to their own rules as a free nation.

Key words: genocide, Holodomor, James Mace, historical trauma, collectivization, Soviet policy, Raphael Lemkin, destruction of ethnos.

Постановка проблеми. Застосування голоду як інструменту контролю та необмеженої влади забезпечувало руйнацію соціальних і культурних зв'язків українського народу більш ефективно, ніж відкриті воєнні чи силові дії (Sokolovska et al., 2022, p. 582). В Україні у 2006 р. був ухвалений Закон «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні», у статті 1 якого визначено: «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні є геноцидом Українського народу» (Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, 2006). Автор концепції геноциду Р. Лемкін фізичне і моральне винищення української нації голодом позначив як «класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації. <…> логічний наступник таких царських злочинів, як потоплення 10 тисяч кримських татар на наказ Катерини Великої, масові вбивства Івана Грозного при допомозі «відділів СС» – Опричнини, винищення царем Миколою I польських національних лідерів і українських католиків і низка єврейських

погромів, які періодично плямували російську історію. Все це мало свої відповідники в межах Радянського Союзу – нищення інґерманландців [Ingerian nation], донських і кубанських козаків, республіки кримських татар, балтійських націй Литви, Естонії і Латвії. В кожному випадку це вияв тривалої політики ліквідації неросійських народів шляхом усування вибраних частин суспільства» (Лемкін, с. 1). Як зазначив Н. Наймарк, автор досліджень про геноциди в історії людства, а також про геноцид Сталіна, саме Р. Лемкін сформулював ключові засади розуміння природи геноциду: винищення нації або етнічної групи шляхом фізичної ліквідації, а також із руйнацією культурних, релігійних, політичних її осередків; «<…> він (Лемкін – О. П.; А. П.) розуміє вирішальний взаємозв'язок між масовим убивством (варварством) і культурним геноцидом (вандалізмом)» (Світова історія геноциду. Лекція Нормана Наймарка, 2015).

У XX ст. українці пережили три голодомори, найбільш відомим із яких у світі й у науковому дискурсі є Голодомор 1932–1933 рр. Однак і голод початку 1920-х рр., і голод 1946–1947-го рр., як і голод 1932–1933 рр., – штучні голодомори, які катастрофічно вплинули на український народ, його спосіб життя та ведення господарства, ментальне здоров'я, демографічну ситуацію, культуру пам'яті (Іщенко, 2020).

Огляд актуальних публікацій. Теоритико-методологічну основу нашої статті сформували праці Р. Лемкіна, Дж. Мейса, Н. Наймарка, у яких викладено концептуальні погляди на природу геноцидів та, зокрема, голодоморів як державної політики фізичного і морального винищення українців як нації (Лемкін, 2009; Наймарк, 2011; Мейс, 2012).

Також ми зверталися до досліджень вітчизняних науковців, які зосередилися на кількісних показниках втрат за часи голодоморів, демографічних і соціальних змінах українського суспільства (Граціозі, 2005; Конквест, 2009; Кульчицький, 2021). Це дозволило нам вкотре наголосити на масштабах трагедії. Важливими є й наукові публікації, присвячені регіональним дослідженням Голодомору, які дозволяють простежити системність радянської політики, скерованої на утвердження своєї влади шляхом репресій, тортур і використання голоду як інструменту упокорення (Білан, 2011; Білокінь, 2012; Гудзь, 2019; Горбунова, Климчук, 2021; Козицький, 2023).

Особливо цінними в контексті проблематики нашої статті є праці, присвячені моральним, психологічним, ментальним наслідкам голодоморів для українців, для формування історичної травми, що має відлуння і в сьогоденні (Огієнко, 2013; Кісь, 2016; Гриневич, 2024; Семененко та ін., 2025).

Наукові дослідження Голодомору натепер охоплюють широкий спектр проблематики. Вона окреслює як концептуальні підходи щодо осмислення його як геноциду, до регіональних і демографічних студій, які поглиблюють розуміння масштабів і багатовимірності трагедії. Сучасні напрацювання все більше зосереджуються не лише на фактичних і статистичних вимірах втрат, але й на аналізі соціокультурних і психологічних наслідків, які позначилися на ідентичності українського суспільства.

Мета дослідження полягає в комплексному огляді голодоморів в Україні, з акцентом на Голодоморі 1932–1933 рр., як на геноциді українського народу, цілеспрямованій політиці радянської влади на ліквідацію українства та будь-якого опору з його боку, фізичного й морального, для утвердження та панівного монопольного владарювання радяської ідеології. Проблематика статті зосереджена на виявленні глибинних наслідків трагедії, що проявилися у формуванні історичної травми, зміні ідентичності та демографічних втратах.

Методологічна основа статті базована на комплексному підході. Виокремимо *історико-порівняльний метод,* який ми застосували для аналізу штучних голодоморів в Україні, з акцентом на Голодоморі 1932–1933 рр.; для виявлення структурних аналогій між цілеспрямованою, на рівні державної політики, руйнацією української ідентичності та сучасними екзистенційними загрозами з бору Російської Федерації. *Концептуальний аналіз* ми використовували для розкриття концепцій геноциду Р. Лемкіна та досліджень Дж. Мейса, що є ключовими для кваліфікації Голодомору. Для виокремлення і дослідження механізмів руйнації соціально-культурних зв'язків українського села (політика «ліквідації куркульства як класу», діяльність комнезамів і сількорів) та виокремлення чинників, що спричинили деградацію етносу, був використаний

системний і *структурно-функціональний аналіз. Трансгенераційний (міжгенераційний) аналіз* застосовується для простежування механізмів передачі колективної історичної травми та її проявів у сучасному ставленні до їжі, влади та спільноти.

Основна частина. Комплексне бачення Голодомору як геноциду (за концепцією Р. Лемкіна). Р. Лемкін вирізнявся глибоким розумінням подій в Україні початку 1930-х рр. Його аналіз геноциду став новаторським і надзвичайно актуальним. Якщо західні науковці та політики здебільшого акцентували увагу лише на заморюванні селян голодом, побічно торкаючись знищення інших спільнот українців, то Р. Лемкін першим серед західних дослідників запропонував комплексне бачення знищення української нації комуністичним режимом. Саме він першим визначив ліквідацію української інтелігенції та Православної церкви як фундаментальні елементи, а не другорядні наслідки спланованого геноциду (Сербин, 2009, с. 27).

У геноциді українців сталінським режимом Р. Лемкін убачав чотири складники, а саме: нищення української інтелігенції як інтелектуальної складової частини нації; ліквідацію Української православної автокефальної церкви, яку він розглядав як «душу України»; Голодомор українського селянства, що було носієм і хранителем української культури, мови, традиції, фольклору тощо; заселення України іноетнічними елементами, що мало б сприяти радикальній зміні населення та стиранню історичної пам'яті. Науковець дуже точно відзначив:

«Українська нація надто багатолюдна, щоб легко її цілковито знищити. Однак її релігійний, інтелектуальний і політичний провід – добірні і вирішальні частини її нації – є доволі нечисельними, тож їх легко ліквідувати. Саме тому радянська сокира з повним розмахом вдарила по цих групах, вдаючись до відомих знарядь масового вбивства, депортації, примусової праці, заслання і голоду» (Лемкін, 2009, с. 38).

Р. Лемкін, як правознавець і як ретельний науковець, зумів показати, як за допомогою зусиль великої кількості «людей-ґвинтиків» твориться цілісний злочинний механізм. І тому йдеться про колективну відповідальність. Винними у злочинах є не лише ті, хто безпосередньо тиснув на гачок для виконання смертного вироку «ворогу народу», а й ті, хто не випускав людей із вмираючого від голоду села. Не говорячи вже про тих, хто був ідейним та ідеологічним натхненником злочинів геноциду (Терещук, 2024).

Для візуалізації та систематизації пропонуємо ключові елементи Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. оформити у формі таблиці 1, де складники геноциду, сформульовані Р. Лемкіним, узгоджені з безпосередніми механізмами руйнації соціальних зв'язків і довгостроковими наслідками для української нації.

Як видно з таблиці 1, Голодомор був багатокомпонентним і цілеспрямованим актом геноциду, спрямованим на знищення не лише фізичних, але й соціально-культурних та інтелектуальних основ української нації. Систематичний зв'язок між ліквідацією еліт, руйнуванням господарської основи селянства й етнічною підміною чітко підтверджує, що

Таблиця 1

Складники Голодомору-геноциду та механізми руйнування етносу

№	Складник геноциду (за Р. Лемкіним)	Механізм руйнації	Прямий наслідок
1.	Знищення інтелігенції та УАПЦ	Репресії, арешти, заборона духовних практик.	Руйнація «душі України» та інтелектуального проводу, інформаційна депривація.
2.	Фізичне знищення селянства та його соціально-культурне знецінення	«Чорні дошки», конфіскація продовольства, блокада сіл (просторова ізоляція). Стфорення атмосфери підозр, ненависті та збайдужіння.	Демографічні втрати, руйнація традицій (солідарності), деградація, прояви канібалізму.
3.	Заселення іноетнічними (переважно росіянами) елементами сіл, де були попередньо виморені голодом українські селяни.	Етнічна підміна у спустошених селах.	Стирання історичної пам'яті, формування культури страху та недовіри й мовчання про пережитий досвід.

Джерело: складено за: (Лемкін, 2009; Мейс, 2007).

політика радянського режиму мала комплексний характер руйнації етносу.

Голодомор як «зброя масового знищення» (за Дж. Мейсом). Згадуючи про свого чоловіка, дослідника Голодомору в Україні, історика, що підніс тему Голодомору в Україні на світовий рівень, Джейсма Мейса, Наталя Дзюбенко-Мейс написала до річниці його пам'яті:

«Голодомор 1932–1933 рр. Джеймс уважав катастрофою біблейного порядку, абсолютним порушенням людської природи, людського права. Зброєю масового знищення наряду з атомною чи водневою бомбами. Він не приховував своєї ненависті до двуликого Януса – системи, яка, проголосивши, що «все для людини, все в ім'я людини», творила ГУЛАГ, Біломорканал, Катинь, Соловки, Биківню <…> Він не приховував своєї відрази до тих, які, інфіковані смертоносною ідеологією марксизму-ленінізму та сталінщини, продовжують заражати нею цілі суспільні верстви. І безмежно любив Україну – не такою, якою вона є, а якою неминуче буде. Сонячною державою, в якій житиме світлий і щасливий народ. Він у це безмежно вірив. Саме на це він і досі працює» (Дзюбенко-Мейс, 2024).

Дж. Мейс порушив багаторічне замовчування правди про Голодомор в Україні. Саме він, спираючись на концепцію Р. Лемкіна, став першим, хто публічно кваліфікував штучний голод 1932–1933 рр. як вид геноциду. Ще на Міжнародній конференції з голокосту і геноциду в Тель-Авіві (1982 р.) Дж. Мейс відкрито заявив, що мета тотального голоду, який забрав, на його думку, від 5 до 7 мільйонів життів українців, – це знищення української нації, як політичного фактора і як цілісного суспільного організму (Сидорук, 2012). Дослідник порівняв терор проти українців з подіями в Камбоджі, де комуністичний режим розв'язав небачений терор проти місцевого населення. В обох випадках панівні режими, прикриваючись ідеологією, винищували нації як буцімто класових ворогів, перетворюючи тих, хто вижив, на слухняну біомасу, яка б легко піддавалась необхідним для влади трансформаціям.

Механізми руйнації соціально-культурної структури села. Протягом 1920-х рр. радянська влада сформулювала своє поточне завдання щодо українського селянства: зробити прихильними до своєї політики селянські маси загалом, а зокрема – й селянську інтелігенцію (Мейс, 2007, с. 188). Однак такий підхід не мав очікуваного успіху. Селяни тих, хто навіть украй обмежено був пов'язаний із новим режимом (наприклад, сількори), намагалися уникати. Для прикладу наведемо цитату зі «Щоденників» С. Єфремова, яку згадує С. Білокінь в одній зі своїх статтей: «До газетного робітника, – це особливо почувається у провінції, – ставляться коли не зовсім із презирством, то принаймні неприязно. Його бояться. Від його ховаються. Його уникають» (Білокінь, 2012). Ліквідація комбідів у 1929 р. та створення замість них комнезамів, що стали основною опорою радянської влади під час колективізації та на ранніх етапах голоду, ще більше загострили соціальну ситуацію на селі. Прикметно, що самі члени комнезамів зрештою, після того, як примусово вилучали продукти харчування у своїх односельців, також часто вмирали з голоду, оскільки не отримували якогось окремого харчування від своїх «хазяїв». *Протягом 1920-х рр. на селі радянська влада формувала й мережу своїх сексотів – таємні співробітники політичної комісії.* Такі агенти ОГПУ мали змогу вільно переміщатися між населеними пунктами під прикриттям. Серед їхніх завдань був пошук підходящих кандидатур для роботи на радянську владу. Сексоти, будучи добре обізнаними з місцевими звичаїми та населенням, ставали важливою підтримкою радянської влади на місцях, яка на той час ще не дуже впевнено почувалася в українських селах. 29 грудня 1929 р. була проголошена сталінська політика «ліквідація куркульства як класу» (Мейс, 2007, с. 191). Для цього в українські села направляли чужинця або групу чужинців, зазвичай із числа «стотисячників», які мали повноваження діяти без урахування рішень місцевих рад і навіть забороняти їх. Скликалися збори селян для агітації до вступу в колгоспи та схвалення «розкуркулювання». Стотисячники, разом із місцевими комнезамами, їхали до садиби місцевих селян і проводили «розкуркулювання», часто викидаючи цілі родини просто на сніг, без жодного майна. Сусіди часто уникали розкуркулених. Адже за таке спілкування вони також були б покараними новою владою. Водночас зазвичай відбувалося закриття місцевої церкви й арешт священника. Під арешт потрапляли й сільські вчителі (Мейс,

2007, с. 192). У цей період посилилася роль сількорів, які, окрім своєї явної роботи (популяризація на шпальтах радянської преси комуністичної ідеології, викриття недоліків у роботі місцевого радянського керівництва під жорстким контролем вищої влади), були ще й таємними інформаторами прокуратури, ДПУ (Державного політичного управління), центральної контрольної комісії ЦК РКП(б), Робітничо-селянської інспекції. Зазвичай сількори працювали під вигаданим прізвищем. За його розголошення накладалися штрафи або ув'язнення на два роки. Якщо на сількора здійснювали замах, то це каралося штрафом або примусовими роботами й ув'язненням уже на три роки. Фізична розправа каралась позбавленням волі до п'яти років. Уже з 1933 р. замахи на сількорів розцінювалися як терористичні акти; відповідно, винним виносився смертний вирок. Якщо внаслідок замаху сількора було вбито, то його сім'я отримувала компенсацію з тих коштів або майна, які вилучалися в засудженого чи засуджених за замах (Мовчан, 2024б, с. 163–164).

Формувався і «сілький актив» – так називали в СРСР групу ідеологічно оброблених селян-колгоспників, які були передовиками й ударниками праці, а ткож активно залучалася сільська молодь, комсомольці та комнезами. На основі сільського активу формувалися бригади, на які покладалися організація колгоспів на місцях, проведення розкуркулення своїх односельців і збирання по селу (фактично – примусове вилучення) хліба, м'яса, будь-яких коштів. Зростання рівня натурального опадаткування та погіршення ситуації з можливостями прохарчуватися, на жаль, спонукали селян долучатися до цих активів, щоби мати можливість матеріальної вигоди під час розкуркулення або хлібозаготівель. Із членів сільського активу в роки Голодомору формувалися члени сільрад, різні інші радянські виконавці, зокрема й буксирні бригади. На них покладалася і фунція «доповідати» сількорам про настрої селян (Байкєвіч, 2024, с. 164–165).

Буксирні бригади зазвичай налічували 20–25 осіб, їх почали створювати за ініціативою ЦК КП(б) навесні 1931 р. Їхня основна функція – активізувати процес колективізації та хлібозаготівель в українських селах. Окрім того, вони агітували на користь радянської влади та колгоспного господарювання. Таку бригаду обов'язково очолював інспектор районної контрольної комісії Робітничо-селянської інспекції УСРР. Протягом 1931–1933 рр. бригади «червною мітлою» (саме таку назву вони отримали в народі) пройшли подвірно по селянським роднинам, насильно вилучали збіжжя, вдавались до мародерства, приниження людей, руйнації майна. Навіть виливали та викидали вже приготовану їжу. Буксирні бригади стали головним каральним органом радянських репресивних коліщат в українських селах. Свавіля з боку цих бригад суттєво сприяла масовому голоду в першій половині 1932 р. Їх «посилили» у наступні роки ще більш жорстокі методи примусу селян до колгоспів, що призвело до морального занепаду й соціальної апатії: «чорні дошки», заборона покидати населений пункт, непосильні натуральні штрафи (Мовчан, 2024а, с. 25–26).

Це далеко не повний перелік жорстоких, ретельно продуманих і лякаючих у своїй садистській глибині способів і методів докорінного перемелювання українських селян. Був і опір такому стану речей.

Психологічні та соціокультурні наслідки: руйнація етносу й історична травма. Чинники руйнування етносу. Ми нині залишаємо поза рамками нашого долідження селянську боротьбу проти радянської влади (Тиліщак, 2016). Натомість зосередимося на тих безпосередніх і віддалених втратах українського народу, пов'язаних із наслідками Голодомору з погляду історичної травми (Огієнко, 2013; Кісь, 2016; Маклюк, Бессонова, 2023; Семененко та ін., 2025). Через тотальне вилучення продовольства, адміністративний тиск і заборону традиційних механізмів взаємодопомоги та взаємопідтримки відбувалося поступове підривання родинних, громадських і ритуальних структур, які формували етнокультурну тяглість українського народу. У результаті, така політика не лише спричиняла прямі демографічні втрати, а й формувала триваліші, часто непомітні на перший погляд, наслідки: відбувалося суттєвє порушення культурної трансмісії, знекровлення і спотворення соціального та людського капіталу, формування мовчазної колективної історичної травми. Тобто вчинялося планомірне руйнування соціально-культурної та господарської структури українського села (супряга, косовиця, толока).

Як зазначає В. Горова, радянська колективізація стала катастрофічним ударом, який призвів до руйнування традиційної структури українського господарювання, основою якого було вільне одноосібне селянськькое господарство. Це не лише спричинило якісні зміни у веденні праці, але й докорінно змінило свідомість і взаємини в сільській громаді. Протягом тривалого часу українське село формувалося на засадах взаємної солідарності та звичаєвого права, які враховували потреби спільноти й базувалися на сформованих морально-етичних цінностях. Протягом досить-таки короткого часу утвердження радянської влади ці основи були підірвані. Однак навіть в умовах змін, спричинених новим соціально-економічним і політико-правовим становищем, у селянському побуті та психології зберігалися стійкі звичаї колективної трудової взаємодопомоги. Ці навички співжиття і співучасті були життєво важливими для виживання спільноти. Однак політика примусової колективізації та голодомори були спрямовані саме на ліквідацію економічної незалежності селянина і, як наслідок, на знищення його здатності до самоорганізації та солідарності. Рунуванням одноосібного господарства влада цілеспрямовано підірвала економічну основу традиційних громадських зв'язків (Горова, 2022, с. 104).

Голод, за словами С. Білана, став переломним чинником для українського селянства. Голод суттєво змінив життя та побут українців. Спустошені села занепадали: зникали народні промисли (різьбярство, ткацтво, вишивання). Селяни були змушені покидати сільське господарство, шукаючи роботу на новобудовах, залізницях, цукроварнях і в лісництвах. Виснажені фізично, люди швидко зазнавали психічної та моральної деградації, перетворюючись на слухняних і залежних індивідів. Голодомор 1932–1933 рр. підкосив корінь українського народу, його основу – селянство, трударів землі, – призвів до розмиття українського етносу та знищення колосального культурного генофонду нації. Це значно полегшило справу підкорення України, спричинивши різке знелюднення української землі. Для приховування наслідків своєї згубної політики сталінське керівництво проводило етнічну підміну: до вимерлих сіл завозилися жителі з різних регіонів Росії. Однак ці спроби приховати масштаби трагедії виявилися малоефективними (Білан, 2011, с. 107–108). Смерть наставала не лише безпосередньо від голоду, але й від його прямих наслідків: гострих інфекційних захворювань і отруєнь унаслідок вживання в їжу чого завгодно, щоби хоч якось втамувати голод. Окрім того, через тривале недоїдання в людей виникав безбілковий набряк, тобто опухання тіла голодуючої людини, коли, втративши всі запаси жиру в організмі, для підтримання енергії, починалося використовування запасів білка. Відбувалися руйнування м'язів та порушення функцій організму на клітинному рівні. Зовні це проявлялося в набряканні тіла. Для приховування причин смерті людей від голоду часто писали у книгах реєстрації смертності причиною смерті «набряк», «водянка», «гідремія», «водянка серця» (Козицький, 2024, с. 14–15).

Для розуміння впливу Голодору на українське суспільство, навіть через кілька поколінь, важливою є стаття колишнього політв'язня, нонконформіста, лікаря-психіатра Семена Глузмана. У ній автор ретельно проаналізував наслідки Голодомору з погляду його динаміки та системних наслідків, насамперед – його глибинних психологічних травм. Натепер таких досліджень украй мало, як і маловивченим є досвід в'язнів ГУЛАГу. Оскільки такі дослідження в умовах СРСР були неможливі, то ми й досі маємо дуже обмежену кількість таких наукового обґрунтованих напрацювань. Водночас спогади жертв Голодомору, а також задокументовані свідчення їхніх нащадків (дітей і онуків), надають унікальну можливість описати та проаналізувати феномен Голодомору та його наслідки крізь призму психологічних і психіатричних критеріїв. Зокрема й завдяки віртуальній платформі «Мережа нащадків Голодомору», яка започаткована наприкінці 2020 р. на пожертви подружжя Марії і Миколи Мис за підтримки Світового конгресу українців. Основна мета Мережі – згуртувати нащадків жертв Голодомору та ділитися родинними спогадами про страшну трагедію, а також гідно зберігати пам'ять про ці події та своїх пращурів (Штогрін, 2021).

Додатковим методологічним підґрунтям слугують схожі за станом дослідження (переважно англомовні) жертв інших травматичних подій, зокрема в'язнів нацистських таборів смерті. Описані в цій літературі стани виявляють

значну близькість до тих, що були пережиті жертвами Голодомору (Пастушенко, 2016). Феномен Голодомору в Україні має чіткі соціально детерміновані причини, які призвели до системного руйнування етносу. На відміну від голоду, спричиненого неврожаєм, Голодомор був актом державного насильства та геноциду. Серед ключових факторів, що спричинили цей феномен, С. Глузман виокремлює:

– тотальне примусове вилучення продовольчих запасів, худоби, особистих речей та інвентарю в селян;

– агресивну та жорстоку поведінку представників влади під час вилучень, що супроводжувалася репресіями;

– заборону вільного пересування (блокада сіл), що унеможливлювала пошук засобів для виживання поза межами свого населеного пункту, у містах;

відсутність надії на припинення цих несподіваних і незаслужених репресивних заходів;

– соматичні розлади та масову смертність у безпосередньому оточенні, що посилювало психологічний тиск, депресивні розлади та соціальну апатію;

– виникнення крайніх форм деградації – канібалізму та трупоїдства (в Україні перші масові випадки канібалізму були зафіковані ще в 1922 р., під час штушного голоду 1921–1923 рр.; під час Голодомору 1932–1933 рр. перший такий випадок був зафіксований у квітні 1932 р. на Вінниччині; випадки канібалізму почали зростати протягом листопада – грудня 1932 р.; у першій половниі 1933 р. задокументований канібалізм у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Одеській, Харківській, Чернігівській областях; останні зафіксовані випадки канібазізму під час Голодомору мали місце весною 1934 р.) (Козицький, 2024, с. 80–81);

– блокування комунікації з родичами, які могли перебувати у відносному достатку в містах чи військових гарнізонах (Глузман, 2020).

Була й низка політичних чинників, що вплинули на політику геноциду щодо українців з боку радянського керівництва. Насамперед це недовіра як Й. Сталіна, так і його найближчого оточення до України та сумніви щодо міцності своїх позицій, адже нещодавні селянські повстання та спроби відновлення української державності яскраво свідчили – радянська влада не є бажаною на українських землях, вона є ворожою, чужорідною для українців (Орлова, 2009; Білокінь, 2012). Репресивний тиск посилювався повторними обшуками. Навіть врятована в місті їжа вилучалася солдатами під час повернення селян додому. Цілеспрямоване створення нестерпних умов швидко призвело до втрати основних вітальних функцій і руйнування надії в сільських мешканців. Поступово спостерігалися атрофія моральних констант і психологічна/моральна деградація людей, які раніше дотримувалися етичних норм. Свідомість звужувалася до примітивного інстинкту виживання. Це проявилося, зокрема, у втраті відчуття гидливості, що змушувало голодуючих вживати неїстівні, отруйні рослини, земляних хробаків і комах. Серед рослин найчастіше змушені були їсти калачики, лободу, спориш, молодий лопух, листя і цвіт липи, перетерті жолуді, молочай. Щоб позбутися гіркоти від соку молочаю, з пагінця знімали шкірку, перетирали й уже потім їли. Діти, часто не розуміючи, яку рослину можна вживати в їжу, а яка є отруйною, жували отруйні рослини та вмирали ще й від такого «харчування». Щоб бодай якось збільшити калорійність їжі, люди виварювали шкіряні паски та підошви зі шкіряного взуття, на цьому «бульйоні» варили бур'яни. Якщо вдалося десь роздобути сіль, то це вже було великою радістю. Поїли всіх горобців і ворон. Лише в Голодомор люди їли лелек – священного птаха, вживання якого в їжу було неприпустимим для традиційної української культури (Михайлова, 2024).

Психологія виживання зводилася до відсутності будь-якої надії, що, як не парадоксально, сприяло адаптації. Українські селяни, які й до Голодомору часто жили в умовах часткового недоїдання, мали певний досвід нестатків, проте цілеспрямований державний геноцид перевершив усі попередні уявлення про голод, призвівши до катастрофічної руйнації соціальних і етичних системних зв'язків етносу (Глузман, 2020).

Трансмісія колективної травми. У науковому дискурсі, присвяченому масовим трагедіям ХХ ст., як-от Голокост, Голодомор чи депортація кримськотатарського народу, наголошується на їхній подвійній природі. З одного боку, вони виступають чинниками дезорганізації та колективної травматизації суспільства. Але

з іншого – їх можна розглядати як можливості для рефлексії, подолання травми та вироблення нових стратегій майбутнього розвитку. Одним із ключових психологічних наслідків Голодомору стало формування у свідомості наступних поколінь українців стійкого переконання, що в межах радянської системи неможливі сприятливі умови для національного існування, отже, лише здобуття державної незалежності є гарантією збереження ідентичності та перспективи розвитку. Ця настанова набула особливої ваги в 1991 р., коли значна частина населення, що проживала в умовах радянського режиму протягом десятиліть, висловила політичну волю на підтримку Незалежності України. Такий крок можна інтерпретувати як свідчення суспільної здатності інтегрувати колективну травму у власний історичний досвід і трансформувати її у джерело консолідації та стратегічного бачення майбутнього (Гриневич, 2024).

Водночас у публікації В. Горбунової та В. Климчука деталізовані механізми міжгенераційної трансмісії травматичного досвіду Голодомору, виявлені особливості поведінкових і комунікативних стратегій у родинному середовищі. Науковці, перш ніж перейти до соціологічно-історичної та психологічної частини свого дослідження, зупинилися на напрацюваннях, пов'язаних із чинниками Годомору, що зумовили глибинні транформації українського суспільства. Зокрема, А. Маслюк виокремлює п'ять чинників Голодомору, які, на його думку, зумовили глибокі психологічні трансформації та могли мати міжгенераційні наслідки, як-от:

– інформаційна депривація (обмежений доступ населення до достовірних відомостей про масштаби голоду та справжні наміри радянської влади);

– просторова ізоляція (неможливість залишати регіони проживання);

– голод як базовий екзистенційний фактор (хронічна нестача їжі, необхідної для виживання);

– репресивна заборона духовних практик (насильницьке нав'язування комуністичної ідеології як єдиного світоглядного орієнтира);

– руйнація традиційних форм соціальної підтримки (зокрема, практик взаємодопомоги та солідарності).

Водночас П. Горностай характеризує Голодомор як наймасштабнішу колективну травму в історії України, окреслює чотири ключові фактори, що зумовили її особливу інтенсивність: масовість жертв і неможливість отримати мінімальні ресурси для виживання; глибокий досвід несправедливості; відсутність ефективних можливостей опору й обмеження емоційного вираження, опрацювання пережитого досвіду (Горбунова, Климчук, 2021).

В. Горбунова та В. Климчук дійшли висновку, що уникнення оповідання історій про Голодомор виявилося більш поширеним у сім'ях, родичі яких зазнали особливо тяжких страждань, тоді як негативні настанови щодо цієї теми (знецінення чи ігнорування) властиві особам із браком знань про трагедію. Найчастіші родинні практики концентруються довкола травмо-релевантних тем: ставлення до їжі та її запасів, недовіри до влади, скепсису щодо державних інститутів та переваги інтересів родини над інтересами громади (Горбунова, Климчук, 2021).

Отже, колективний досвід Голодомору поєднує два виміри. По-перше, ресурсний, що сприяв усвідомленню потреби в Незалежності й визначив стратегічні орієнтири розвитку українського суспільства. По-друге, травматичний, що передавався трансгенераційно через соціокультурні практики та настанови. Саме інтеграція цих вимірів у культурній пам'яті, доповнена правдивим травмо-фокусованим оповіданням історій у родинах і громадах, постає одним із ключових шляхів зменшення психологічних наслідків і водночас утвердження національної ідентичності та формування історико-пам'яттєвого стрижня для консолідації. Особливо в умовах поточної екзистенційної боротьби України за державну незалежність. Структурні аналогії в цілеспрямованій політиці нищення культурної та соціальної основи нації підкреслюють, що інтеграція травматичного досвіду в національній пам'яті є ключовим механізмом консолідації та формування історико-пам'яттєвого стрижня для опору зовнішній агресії.

Трагедія Голодомору ставить перед суспільством питання про межі людської витривалості, сенс колективного страждання та можливість етичного відновлення після катастрофи. Жахливий у своїй антигуманності досвід Голодомору виходить далеко за межі історичного факту й постає як екзистенційний виклик. Він

формує не лише політичну й культурну ідентичність українців, а і їхнє місце в ширшому філософському дискурсі про пам'ять, травму та людське буття.

Висновки. Поза сумнівом, голодомори в Україні були не просто економічною катастрофою чи природним катаклізмом, а системним актом геноциду. Геноциду, мета якого – руйнація соціально-економічних і культурних зв'язків українського етносу шляхом одночасного знищення його ключових складників: інтеліґенції, Церкви та селянства. Використання голоду як «зброї масового знищення» було найбільш ефективним інструментом для підриву соціально-господарської структури, суттєвої деформації традиційних інститутів солідарності та самоорганізації (толока, супряга, косовиця), що призводило до дегуманізації населення, перетворення людей на істот, що прагнули лише виживання в надскладних умовах. У перспективі ті, хто вижив, були добре придатні до конструювання «гомо совєтікус» та не прагнули спротиву радянській владі, перетворювалися на слухняних виконанців радянських настанов і «будівничих світлого майбутнього».

Колективний досвід Голодомору поєднує два виміри: травматичний (глибока психологічна травма, що передається трансгенераційно через соціокультурні настанови) і ресурсний (усвідомлення потреби в самостійності). Травматичні наслідки проявляються у стійких поведінкових патернах: ставлення до їжі як до вкрай важливої складової частини щоденних практик, тотальна недовіра до влади та пріоритет інтересів родини.

Жахливий досвід голодоморів вийшов далеко за межі історичного факту, що залишився в минулому. Він став своєрідним екзистенційним викликом і каталізатором для національної рефлексії, уже починаючи з кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Інтеграція травматичного досвіду, доповнена правдивими травмо-фокусованими оповідями, свідченнями очевидців – жертв голодоморів, документами архівів тощо, є ключовим шляхом до етичного відновлення, зменшення психологічних наслідків і формування історико-пам'яттєвого стрижня для консолідації нації, що набуває особливої значущості в умовах сучасної війни України за Незалежність.

Список використаних джерел:

Байкєніч, Д. Сільський актив. (2024). *Глосарій Голодомору.* Житомир: ТОВ «Видавничий дім "Бук-Друк"», 164–165.

Білан, С. (2011). Соціально-демографічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Історичні науки,* 8, 102–109. https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c2dbb8ce-8488-4126-b6d3-6f6d8e91b7ef/content

Білокінь, С. (2012). Сексоти як елемент механізму державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Терор в СРСР. *Сергій Білокінь (Київ). Персональний сайт історика України.* https://www.s-bilokin.name/Terror/Seksoty.html#Anchor2

Глузман, С. (2020). Наслідки Голодомору-геноциду в Україні. *Ракурс,* 28 серпня. https://racurs.ua/ua/2697-naslidky-golodomoru-genocydu-v-ukrayini.html

Горбунова, В., & Климчук, В. (2021). Психологічні наслідки Голодомору в Україні. *Історична правда*, 24 березня. https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/

Горова, В. (2022). Трансформація громадських традицій сільської колективної взаємодопомоги українців у другій половині XX – на початку XXI ст. *Етнічна історія народів Європи,* 68, 102–112. DOI: 10.17721/2518-1270.2022.68.11

Граціозі, А. (2005). Голод в СРСР 1931–1933 та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? *Український історичний журнал,* 3, 120–131. https://shron1.chtyvo.org.ua/Gratsiozi_Andrea/Holod_u_SRSR_1931_1933_ta_ukrainskyi_Holodomor_chy_mozhlyva_nova_interpretatsiya.pdf

Гриневич, Л. (2024). Голодомор крізь призму імперіалізму. *Локальна історія,* 7 листопада. https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/golodomor-kriz-prizmu-imperializmu-liudmila-grinevich/

Гудзь, В. (2019). Історіографія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 1153 с. Чтиво. *Електронна бібліотека.* https://chtyvo.org.ua/authors/Hudz_V/Istoriohrafiia_Holodomoru_19321933_rokiv_v_Ukraini/

Дзюбенко-Мейс, Н. (2024). Тільки пам'ять може зупинити безумство воєн і ненависті. Пам'яті Джеймса Мейса. *Історична правда,* 2 травня. https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/05/2/163890/

Іщенко, Є. (2020). Концепція «місць пам'яті» П'єра Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять. *Питання культурології,* (36), 49–59. https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221044

Кісь, О. (2016). Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. Україна Модерна. *Міжнародний інтелектуальний часопис,* 22 листопада. https://uamoderna.com/md/216-216/

Козицький, А. (2024). Безбілковий набряк. *Глосарій Голодомору.* Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк»», 14–15.

Козицький, А. (2024). Канібалізм. *Глосарій Голодомору.* Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк»», 79–81.

Козицький, А. (2023). *Велика брехня. Методи, наративи та динаміка заперечення Голодомору: монографія* (2-ге вид.). Житомир: ТОВ «Видавничий дім "Бук-Друк"», 368 с.

Конквест, Р. (2009). Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк: Волинська мистецька агенція «Терен». С. 9–16. Чтиво. *Електронна бібліотека,* 879 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Conquest_Robert/Velykyi_teror_Stalinski_chystky_trydtsiatykh_rokiv/&S21COLORTERMS=0&S21STR=golodomoru_zaperechennja

Кульчицький, С. (2021). *Голодомору заперечення. Енциклопедія історії України. (*Кн. 1: А – Я). Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Видавництво «Наукова думка», 773 с. http://www.history.org.ua/?termin=golodomoru_zaperechennja http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=

Лемкін, Р. (2009). Радянський геноцид в Україні. Рафаель Лемкін*: радянський геноцид в Україні. Стаття 28 мовами.* Редактор Р., Сербин, упорядник О., Стасюк. Київ: Майстерня книги, 37–42.

Маклюк, О., & Бессонова, М. (2023). Історичні колективні травми: особливості прийняття та подолання. *Eminak*, 3 (43), 272–293. http://10.33782/eminak2023.3(43).670 https://www.researchgate.net/publication/375628631_Istoricni_kolektivni_travmi_osoblivosti_prijnatta_ta_podolanna

Мейс, Дж. (2007). Штучний голод 1933 р. в радянській Україні: що сталося й чому? *Український історичний журнал,* 1, 185–200. http://resource.history.org.ua/publ/journal_2007_1_185т

Михайлова, О. (2024). Плачиндрі, шліхта, ремені й порушення священного табу: що люди їли у роки Голодомору. *Факти*, 23 листопада. https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20241123-plachyndri-shlihta-remeni-i-porushennya-svyashhennogo-tabu-shho-lyudy-yily-u-roky-golodomoru/

Мовчан, О. Буксирні бригади. (2024а). *Глосарій Голодомору*. Житомир: ТОВ «Видавничий дім "Бук-Друк"», 25–26.

Мовчан, О. Сількори. (2024б). *Глосарій Голодомору.* Житомир: ТОВ «Видавничий дім "Бук-Друк"», 163–164.

Наймарк, Н. (2011). Геноциди Сталіна. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 135 с.

Огієнко, В. (2013). Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять,* 6, 145–156. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_6_16

Орлова, Т. (2009). Українська селянка за умов колективізації та Голодомору: історіографічний аналіз. *Етнічна історія народів Європи,* 28, 56–64. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=eine_2009_28_9

Пастушенко, Т. (2016). «… На радість не було сил». Спогади про голод, війну, концтабори та визволення. *Історична правда,* 4 травня. https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/05/4/149071/

Про Голодомор 1932–1933 років в Україні. Закон України. Документ 376–V, 28 листопада. (2006). Верховна Рада України. *Законодавство України.* https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text

Світова історія геноциду. Лекція Нормана Наймарка. (2015). Транскрипт і переклад: І. Бігун, за участі Л. Зарічняк. *Історична правда*. 15 жовтня. https://www.istpravda.com.ua/articles/560d25602670e/

Семененко, А., Кулик, В., & Цихуляк, І. (2025). Філософські аспекти колективної пам'яті: історична травма та переосмислення минулого. *Науково-теоретичний альманах Грані,* 28 (2), 80–87. DOI: 10.15421/172542

Сербін, Р. (2009). Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду. *Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні. Стаття 28 мовами.* Редактор Р. Сербин, упорядник О. Стасюк. Київ: Майстерня книги, 1–30.

Сидорук, А. (2012). Велич і трагедія Джеймса Мейса. *Детектор медіа,* 18 лютого. https://detector.media/withoutsection/article/69697/2012-02-18-velych-i-tragediya-dzheymsa-meysa/

Терещук, Г. (2024). Рафаель Лемкін винайшов термін «геноцид». Що пов'язує правника з українцями і Голодомором? *Радіо Свобода,* 9 грудня. https://www.radiosvoboda.org/a/henotsyd-holodomor-zlochyny-pokarannya-ukrayina/33229220.html

Тиліщак, В. (2016). Понад 5 000 масових виступів. Як українське село чинило спротив колективізації. *Історична правда,* 23 листопада. https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/11/23/149335/

Штогрін, І. (2021). «Нам досі не вірять, що таке могло бути»: розповіді представників світової Мережі нащадків Голодомору. *Радіо Свобода,* 27 листопада. https://www.radiosvoboda.org/a/merezhi-nashchadkiv-holodomoru-videorozpovidi/31577513.html

Sokolovska, O., Dziurakh, Y., Kristinyak, M., Petrukha, N., & Nazaruk, M. (2022). The Impact of Military Actions on Food and Labor Security. *International Journal of Computer Science and Network Security,* 22 (6), 582–588. DOI: 10.22937/IJCSNS.2022.22.6.72

References:

Baikenich, D. (2024). Silskyi aktyv. *Hlosarii Holodomoru* [Village activists. *Glossary of the Holodomor*]. Zhytomyr: TOV "Vydavnychyi dim "Buk-Druk"", pp. 164–165. [in Ukrainian].

Bilan, S. (2011). Sotsialno-demohrafichni naslidky Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini [Socio-demographic consequences of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. *Istorychni nauky* [Historical Sciences], (8), 102–109. Retrieved from: https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c2dbb8ce-8488-4126-b6d3-6f6d8e91b7ef/content [in Ukrainian].

Bilokin, S. (2012). Seksoty yak element mekhanizmu derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.) [Informants as an element of the state administration mechanism in the USSR (1917–1941)]. *Teror v SRSR. Serhii Bilokin (Kyiv). Personalnyi sait istoryka Ukrainy* [Terror in the USSR. Serhii Bilokin (Kyiv). Personal website of the historian of Ukraine]. Retrieved from: https://www.s-bilokin.name/Terror/Seksoty.html#Anchor2 [in Ukrainian].

Hluzman, S. (2020). Naslidky Holodomoru-henotsydu v Ukraini [Consequences of the Holodomor-genocide in Ukraine]. *Rakurs* [Rakurs], August 28. Retrieved from: https://racurs.ua/ua/2697-naslidky-golodomoru-genocydu-v-ukrayini.html [in Ukrainian].

Horbunova, V., & Klymchuk, V. (2021). Psykholohichni naslidky Holodomoru v Ukraini [Psychological consequences of the Holodomor in Ukraine]. *Istorychna pravda*, March 24. Retrieved from: https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/ [in Ukrainian].

Horova, V. (2022). Transformatsiia hromadskykh tradytsii silskoi kolektyvnoi vzaiemodopomohy ukraintsiv u druhii polovyni XX – na pochatku XXI st. [Transformation of community traditions of Ukrainian rural collective mutual assistance in the second half of the 20th – early 21st centuries]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 68, 102–112. DOI: https://doi.org/10.17721/2518-1270.2022.68.11 [in Ukrainian].

Gratsiozi, A. (2005). Holod v SRSR 1931–1933 ta ukrainskyi Holodomor: chy mozhlyva nova interpretatsiia? [Famine in the USSR 1931–1933 and the Ukrainian Holodomor: Is a new interpretation possible?]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], (3), 120–131. Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Gratsiozi_Andrea/Holod_u_SRSR_1931_1933_ta_ukrainskyi_Holodomor_chy_mozhlyva_nova_interpretatsiya.pdf [in Ukrainian].

Hrynevych, L. (2024). Holodomor kriz pryzmu imperializmu [The Holodomor through the prism of imperialism]. *Lokalna istoriia*, November 7. Retrieved from: https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/golodomor-kriz-prizmu-imperializmu-liudmila-grinevich/ [in Ukrainian].

Hudz, V. (2019). Istoriohrafiia Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini [Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. Melitopol: FOP Odnoroh T. V. 1153 p. *Chtyvo. Elektronna biblioteka*. Retrieved from: https://chtyvo.org.ua/authors/Hudz_V/Istoriohrafiia_Holodomoru_19321933_rokiv_v_Ukraini/ [in Ukrainian].

Dziubenko-Meis, N. (2024). Tilky pamiat mozhe zupynyty bezumstvo voien i nenavysti. Pam'iati Džeimsa Meisa [Only memory can stop the madness of wars and hatred. In memory of James Mace]. *Istorychna pravda*, May 2. Retrieved from: https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/05/2/163890/ [in Ukrainian].

Ishchenko, Ye. (2020). Kontseptsiia "mists pam'iati" P'iera Nora v konteksti doslidzhen pro kolektyvnu pamiat [The concept of "sites of memory" by Pierre Nora in the context of studies on collective memory]. *Pytannia kulturolohii*, (36), 49–59. DOI: 10.31866/2410-1311.36.2020.221044 [in Ukrainian].

Kis, O. (2016). Kolektyvna pamiat ta istorychna travma: teoretychni refleksii na tli zhinochykh spohadiv pro Holodomor [Collective memory and historical trauma: Theoretical reflections in the context of women's memories of the Holodomor]. *Ukraina Moderna. Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys*, November 22. Retrieved from: https://uamoderna.com/md/216-216/ [in Ukrainian].

Kozytskyi, A. (2024). Bezbilkovyi nabriak [Protein-free edema]. *Hlosarii Holodomoru* [Glossary of the Holodomor]. Zhytomyr: TOV "Vydavnychyi dim "Buk-Druk"", pp. 14–15. [in Ukrainian].

Kozytskyi, A. (2024). Kanibalizm [Cannibalism]. *Hlosarii Holodomoru* [Glossary of the Holodomor]. Zhytomyr: TOV "Vydavnychyi dim "Buk-Druk"", pp. 79–81. [in Ukrainian].

Kozytskyi, A. (2023). Velyka brekhnia. Metody, naratyvy ta dynamika zaperechennia Holodomoru: Monohrafiia [The great lie. Methods, narratives and dynamics of Holodomor denial: A monograph]. 2nd ed. Zhytomyr: TOV "Vydavnychyi dim "Buk-Druk"", 368 p. [in Ukrainian].

Konkvest, R. (2009). Velykyi teror. Stalinski chystky trydtsiatykh rokiv [The great terror. Stalin's purges of the 1930s]. Lutsk: Volynska mystetska ahentsiia "Teren", pp. 9–16. *Chtyvo. Elektronna biblioteka*, 879 p. Retrieved from: https://chtyvo.org.ua/authors/Conquest_Robert/Velykyi_teror_Stalinski_chystky_trydtsiatykh_rokiv/&S21COLORTERMS=0&S21STR=golodomoru_zaperechennja [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. (2021). Holodomoru zaperechennia [Denial of the Holodomor]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the History of Ukraine]. Vol. 1: A–Ya. V. Smolii (Ed.) et al. Kyiv: vydavnytstvo "Naukova dumka", 773 p. Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=golodomoru_zaperechennja [in Ukrainian].

Lemkin, R. (2009). Radianskyi henotsyd v Ukraini [Soviet genocide in Ukraine]. In R. Serbyn (Ed.), O. Stasiuk (Comp.), *Rafaiel Lemkin: radianskyi henotsyd v Ukraini. Stattia 28 movamy* [Raphael Lemkin: Soviet genocide in Ukraine. An article in 28 languages] (pp. 37–42). Kyiv: Maisternia knyhy. [in Ukrainian].

Makliuk, O., & Bessonova, M. (2023). Istorychni kolektyvni travmy: osoblyvosti pryiniattia ta podolannia [Historical collective traumas: features of acceptance and overcoming]. *Eminak*, 3 (43), 272–293. Retrieved from: https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).670 [in Ukrainian].

Meis, J. (2007). Shtuchnyi holod 1933 r. v radiianskii Ukraini: shcho stalosia y chomu? [Artificial famine of 1933 in Soviet Ukraine: What happened and why?]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (1), 185–200. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2007_1_185 [in Ukrainian].

Mykhailova, O. (2024). Plachyndri, shlikhta, remeni y porushennia sviashchennoho tabu: shcho liudy yily u roky Holodomoru [Flatbreads, horseflesh, belts, and the breaking of sacred taboos: What people ate during the Holodomor]. *Fakty*, November 23. Retrieved from: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20241123-plachyndri-shlihta-remeni-i-porushennya-svyashhennogo-tabu-shho-lyudy-yily-u-roky-golodomoru/ [in Ukrainian].

Movchan, O. (2024a). Buksyrni bryhady [Tractor brigades]. *Hlosarii Holodomoru* [Glossary of the Holodomor], pp. 25–26. Zhytomyr: TOV "Vydavnychyi dim "Buk-Druk"". [in Ukrainian].

Movchan, O. (2024b). Silkory [Village correspondents]. *Hlosarii Holodomoru* [Glossary of the Holodomor], pp. 163–164. Zhytomyr: TOV "Vydavnychyi dim "Buk-Druk"". [in Ukrainian].

Naimark, N. (2011). Henotsydy Stalina [Stalin's genocides]. Kyiv: Vydavnychyi dim "Kyievo-Mohylianska Akademiia", 135 p. [in Ukrainian].

Ohiienko, V. (2013). Istorychna travma Holodomoru: problema, hipoteza ta metodolohiia doslidzhennia [The historical trauma of the Holodomor: Problem, hypothesis, and methodology of research]. *Natsionalna ta istorychna pamiat*, (6), 145–156. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_6_16 [in Ukrainian].

Orlova, T. (2009). Ukrainska selianka za umov kolektyvizatsii ta Holodomoru: istoriohrafichnyi analiz [The Ukrainian peasant woman under collectivization and the Holodomor: A historiographical analysis]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* [Ethnic History of the Peoples of Europe], (28), 56–64. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=eine_2009_28_9 [in Ukrainian].

Pastushenko, T. (2016). "… Na radist ne bulo syl". Spohady pro holod, viinu, kontstabori ta vyzvolennia ["... There was no strength for joy". Memories of famine, war, concentration camps, and liberation]. *Istorychna pravda*, May 4. Retrieved from: https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/05/4/149071/ [in Ukrainian].

Pro Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini. Zakon Ukrainy. Dokument 376-V, 28 lystopada [On the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Law of Ukraine. Document 376–V, November 28]. (2006). *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text [in Ukrainian].

Svitova istoriia henotsydu. Lektsiia Normana Naimarka [World history of genocide. A lecture by Norman Naimark]. (2015). Transcript and translation: I. Bihun, with participation of L. Zarichniak. *Istorychna pravda*, October 15. Retrieved from: https://www.istpravda.com.ua/articles/560d25602670e/ [in Ukrainian].

Semenenko, A., Kulyk, V., & Tsykhuliak, I. (2025). Filosofski aspekty kolektyvnoi pamiati: istorychna travma ta pereosmyslennia mynuloho [Philosophical aspects of collective memory: Historical trauma and rethinking the past]. *Naukovo-teoretychnyi almanakh Hrani*, 28 (2), 80–87. Retrieved from: https://doi.org/10.15421/172542 [in Ukrainian].

Serbyn, R. (2009). Kontseptsiia zlochynu henotsydu Rafaelia Lemkina ta yoho analiz ukrainskoho henotsydu [Raphael Lemkin's concept of the crime of genocide and his analysis of the Ukrainian genocide]. In R. Serbyn (Ed.), O. Stasiuk (Comp.), *Rafaiel Lemkin: radianskyi henotsyd v Ukraini. Stattia 28 movamy*. (pp. 1–30). Kyiv: Maisternia knyhy. [in Ukrainian].

Sydoruk, A. (2012). Velych i trahediia Dzheimsa Meisa [The greatness and tragedy of James Mace]. *Detektor media*, February 18. Retrieved from: https://detector.media/withoutsection/article/69697/2012-02-18-velych-i-tragediya-dzheymsa-meysa/ [in Ukrainian].

Tereshchuk, H. (2024). Rafael Lemkin vynaishov termin “henotsyd”. Shcho pov’iazuie pravnyka z ukraintsiamy i Holodomorom? [Raphael Lemkin coined the term “genocide.” What connects the lawyer to Ukrainians and the Holodomor?]. *Radio Svoboda*, December 9. Retrieved from: https://www.radiosvoboda.org/a/henotsyd-holodomor-zlochyny-pokarannya-ukrayina/33229220.html [in Ukrainian].

Tylishchak, V. (2016). Ponad 5000 masovykh vystupiv. Yak ukrainske selo chynylo sprotyv kolektyvizatsii [Over 5,000 mass protests. How the Ukrainian village resisted collectivization]. *Istorychna pravda*, November 23. Retrieved from: https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/11/23/149335/ [in Ukrainian].

Shtohrin, I. (2021). “Nam dosi ne viriat, shcho take mohlo buty”: rozpovidi predstavnykiv svitovoi Merezhi nashchadkiv Holodomoru [“They still don’t believe this could have happened”: Stories of members of the global Network of Holodomor Descendants]. *Radio Svoboda*, November 27. Retrieved from: https://www.radiosvoboda.org/a/merezhi-nashchadkiv-holodomoru-videorozpovidi/31577513.html [in Ukrainian].

Sokolovska, O., Dziurakh, Y., Kristinyak, M., Petrukha, N., & Nazaruk, M. (2022). The impact of military actions on food and labor security. *International Journal of Computer Science and Network Security*, 22 (6), 582–588. https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.6.72

Дата надходження статті: 03.10.2025
Дата прийняття статті: 10.11.2025
Опубліковано: 26.12.2025